

© Видавець Інститут кібернетики імені В.М. Глушкова НАН України, 22.09.2026

Це – препринт відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Автор підтверджує, що даний препринт відповідає всім вимогам Договору приєднання

https://arxiv.nas.gov.ua/public/accession_agreement.html

Вплив податків та корупції на тіньову економіку в Україні

Соколовська Алла¹ [ORCID ID: 0000-0002-1022-8215], Луніна Інна¹ [ORCID ID: 0000-0003-3812-4802],

Райнова Лариса¹ [ORCID ID: 0000-0002-8275-3094], Кваша Тетяна¹ [ORCID ID: 0000-0002-1371-3531]

¹ ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», вулиця. Панаса Мирного, 26, м.Київ, 01011

Lunina@nas.gov.ua

Анотація. Україна належить до числа країн з високим рівнем тіньової економіки, що створює загрози для державних фінансів, зменшуючи податкові надходження до бюджетів усіх рівнів. Зниження рівня тіньової економіки передбачає встановлення факторів, що на неї впливають у кожній окремій країні. Відтак їх дослідження є актуальним питанням реалізації ефективної державної політики. У цій статті аналізується вплив податків та корупції на тіньову економіку в Україні, оскільки, з одного боку, в суспільному дискурсі переважає думка про їх вирішальну роль у її зростанні, проте, з другого боку, не всі емпіричні дослідження, проведені для різних країн, її підтверджують, відводячи основну роль іншим факторам. Дослідження надає результати та перевіряє гіпотези щодо впливу на тіньову економіку в Україні ставок СІТ і РІТ, податкового коефіцієнта, імпліцитної ставки податків на працю, частки ПДВ у ВВП, рівня корупції, та ВВП на душу населення. Дослідження виконано з використанням кореляційного та регресивного аналізу (лінійної регресії). Проведений емпіричний аналіз підтвердив залежність рівня тіньової економіки в Україні від висоти ставок податку на прибуток і максимальної ставки РІТ, проте не підтвердив гіпотезу щодо суттєвого впливу на нього імпліцитної ставки податків на працю. За результатами дослідження встановлено обернений зв'язок рівня тіньової економіки з Індексом сприйняття корупції та виробництвом ВВП на душу населення. Дослідження виявило позитивний (понижувальний) вплив на рівень тіньової економіки в Україні підвищення податкового коефіцієнта і частки ПДВ у ВВП, як правило, властиве розвинутим країнам. Стаття робить внесок у сучасну літературу про детермінанти тіньової економіки, зосереджуючись на їх аналізі в Україні.

Ключові слова: тіньова економіка, ставки податків, податковий коефіцієнт, імпліцитна ставка податків на працю, корупція.

1. Вступ

Хоча тіньова економіка є глобальним явищем, одним країнам вдалося мінімізувати її рівень, тоді як в інших він залишається високим. До таких країн належить Україна, де, за оцінками Medina & Schneider (2019) в 2017 р. рівень тіньової економіки становив 42,3% ВВП [1 р.43, 49], порівняно з 15,9% ВВП в середньому в країнах ЄС. За оцінками Міністерства економіки України, інтегральний показник тіньової економіки в Україні був значно нижчим: у 2017 р., як і в 2021 р., він дорівнював 32% ВВП [2].

З 2022 р. офіційна інформація про рівень тіньової економіки в Україні не оприлюднюється. За оцінками окремих посадовців, зокрема, Прем'єр-міністра України, в 2024 р. рівень тіньової економіки становив близько 40% ВВП. Тоді як згідно із заявою голови парламентського комітету з питань фінансів, податкової та митної політики, в «тіні» перебуває близько половини української економіки, але є галузі, наприклад, торгівля, де цей рівень сягає 60-70% [3]. При цьому бюджетні втрати лише від контрафакту та нелегальної торгівлі підакцизними товарами, за даними керівника Бюро економічної безпеки, становлять близько 50 млрд грн щороку.

Війна Росії проти України створює передумови для зростання тіньової діяльності, про що пишуть Schneider & Asllani (2022) [4], прогножуючи її зростання на 5-7% майже у всіх країнах ЄС на тлі підвищення рівня інфляції та гострого дефіциту енергії. В Україні її зростанню сприяють, крім перелічених, і такі фактори, як високий рівень корупції, падіння виробництва та рівня доходів, втрату яких працівники намагаються компенсувати працевлаштуванням в неофіційному секторі, а суб'єкти господарювання – ухиленням від сплати податків, використовуючи зекономлені таким чином кошти як порівняно дешеве джерело фінансування поточних витрат [5]. Саме тому «трендом останніх двох років став ренесанс інституту фіктивного підприємництва, зокрема індустрії транзитно-конвертаційних центрів та схем з використанням «дропів» («мулів»)), обсяг яких зріс до 250-320 млрд грн на рік і які не набули би такого масштабу без корупції у правоохоронній системі, наглядових та контрольних органах [6].

Високий рівень тіньової економіки завдає серйозної шкоди державним фінансам, зменшуючи податкові надходження до державного і місцевих бюджетів, що перешкоджає фінансуванню суспільних благ та порушує фіскальну стійкість. Особливо неприйнятним зменшення податкових надходжень є в умовах війни, коли лівова частка державних доходів спрямовується на фінансування потреб безпеки та оборони.

Тіньова економіка, обмежуючи можливості держави інвестувати в інфраструктуру, освіту та інновації, підриває економічні основи сталого

розвитку. Крім того, діяльність у неформальному секторі, часто ігноруючи стандарти охорони навколишнього середовища та технологічні вимоги, може перешкоджати досягненню екологічних цілей як складової сталого розвитку [7].

Велика тіньова економіка, впливаючи на достовірність офіційних даних і різноманітних соціально-економічних показників, які базуються на них [8], може знижувати якість державного управління, стратегічного планування і прогнозування, призводити до ухвалення помилкових політичних рішень, негативно впливати на ефективність економічної та фінансової політики. Наявність великої неформальної зайнятості ускладнює проведення ефективної державної політики на ринку праці, забезпечення фінансової стійкості пенсійної системи, є однією з причин кризи солідарної пенсійної системи в Україні.

Тіньова економіка породжує недобросовісну конкуренцію [9] між підприємцями, що працюють у неформальному секторі, уникаючи сплати податків, і суб'єктами офіційної економіки, які несуть весь податковий тягар. Крім того, зростання тіньової економіки може створити стимули для залучення працівників з офіційної економіки та спричинити конкуренцію за робочу силу для офіційних фірм.

З другого боку, тіньова економіка може бути потужною силою, що сприяє інституційним змінам та збільшує загальне виробництво товарів та послуг [10]. Одним із напрямів впливу тіньової економіки на розвиток офіційної економіки є те, що щонайменше дві третини доходу, отриманого в тіньовій економіці, витрачається в офіційній економіці, що призводить до значного стимулюючого ефекту для її розвитку [11]. Крім того, тіньова економіка може служити джерелом зайнятості та доходу за відсутності можливостей працевлаштування у формальному секторі або як система соціальної безпеки під час циклічних спадів [12]. Проте, оскільки тіньова економіка є «платформою для зростання віртуальної злочинності за участю організованих злочинних груп», а прибутки від її функціонування можуть бути використані для фінансування злочинної діяльності, її негативний вплив на економіку, як правило, є домінуючим [13].

Неформальна економічна діяльність ускладнює формування й реалізацію ефективної податкової політики. Її великі масштаби змушують проводити політику підвищення податкових ставок задля зменшення негативного впливу тіньової економіки на державні доходи. Проте наслідком такої політики може бути подальше зростання тіньової діяльності й посилення нерівномірного розподілу податкового навантаження. Це може спонукати до проведення податкових реформ, спрямованих на радикальне зниження податкових ставок задля досягнення низки цілей, у т.ч. зниження рівня тіньової

економіки. Пропозиції щодо проведення таких реформ періодично з'являються в Україні. Їх активне обговорення, зокрема, доцільності встановлення ставок податку на прибуток, ПДФО і ПДВ в Україні на однаковому рівні 10%, відбувалося й на початку повномасштабної війни (2022-2023 рр.). Проте реальним наслідком реалізації таких пропозицій може бути відсутність помітного ефекту для детінізації та значні втрати доходів бюджету.

Розкрити на основі використання результатів теоретичного та емпіричного аналізу зв'язок тіньової економіки в Україні з висотою податкових ставок, податковим навантаженням, а також з корупцією та виробництвом ВВП на душу населення є метою цієї статті. Її реалізація, враховуючи, що причини та наслідки тіньової економіки є специфічними для кожної країни, є важливою для формування конструктивної податкової політики, запобігання ухваленню популістських рішень, здатних підірвати фіскальну стійкість.

2. Аналіз досліджень. Найбільш вдалим визначенням тіньової економіки, яку ще називають «неформальною», «прихованою», «сірою», «чорною», «готівковою» економікою, є її визначення як будь-якої легальної економічної діяльності, прихованої від офіційних органів влади з монетарних, регулятивних та інституційних причин, де монетарні причини включають ухилення від сплати податків та внесків на соціальне страхування, регулятивні причини можуть передбачати уникнення урядової бюрократії або тягара нормативної бази, тоді як інституційні причини включають корупцію, низьку якість політичних інститутів і слабе верховенство права [4, 14]. Інші автори виокремлюють чотири типи тіньової економіки: нелегальну економіку (наприклад, обіг наркотиків, контрабанду тощо), незадекларовану економіку (діяльність, яка здійснюється з метою уникнення встановлених податкових правил), незареєстровану економіку (діяльність, яка не реєструється в офіційній статистиці) та неформальну економіку (діяльність, яка порушує адміністративні правила) [15, 16].

Експерти ОЕСР (2002) розглядають тіньову економіку як одну з п'яти «проблемних областей», які можна виокремити у складі «статистичної» концепції неспостережуваної економіки. Крім тіньового виробництва (виробнича діяльність, яка є законною, але навмисно приховується від державних органів, щоб уникнути сплати податків або внесків на соціальне забезпечення, дотримання встановлених законом стандартів або дотримання офіційних процедур і правил), остання включає також: неформальне виробництво (законна виробнича діяльність, яка характеризується низьким рівнем організації, з незначним або відсутнім розподілом між працею та капіталом як факторами виробництва, що не спирається на офіційні угоди й загалом характеризується як така, що складається з одиниць, які займаються

дрібномасштабним виробництвом товарів та послуг з основною метою створення робочих місць і доходів для відповідних осіб), нелегальне виробництво (враховує виробничу діяльність, заборонену законом або яка стає незаконною, якщо її здійснюють неавторизовані особи), виробництво домогосподарств для власного кінцевого використання та виробництво, не враховане через недоліки в програмі збору даних [17].

Інтерес до дослідження тіньової економіки, що проявився з 1970-х років, спричинений її негативними політичними, економічними та фінансовими наслідками, сприяв появі великої кількості публікацій, присвячених аналізу факторів, які впливають на її рівень, що не дивно, адже їх знання дозволяє формувати ефективну державну політику, спрямовану на зменшення тінізації. У більшості досліджень однією з найважливіших причин зростання тіньового сектору вважається підвищення податків та внесків на соціальне страхування [11, 16, 17]. Поряд з цим виокремлюється низка інших факторів, що призводять до його розширення: якість державних інститутів і державних послуг, регуляторне навантаження, податкова мораль, розвиток офіційної економіки, масштаби самозайнятості [18], фінансовий розвиток [19], рівень безробіття, довготривале зниження громадянської лояльності до державних інституцій [11], рівень корупції [15, 20-23]; рівень економічного розвитку [7, 24], низька якість життя, недосконале фінансове законодавство, агресивна податкова політика [25], ефективність влади, верховенство права [26], інвестиції у дослідження та розробки [27].

Останнім часом з'явилася література, присвячена дослідженню впливу на тіньову економіку технологічного прогресу, представленого інформаційно-комунікаційними технологіями, та людського капіталу [13, 27]. Характеризуючи цей вплив автори відмічають його U-подібний характер: з одного боку, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій зменшує розмір тіньової економіки, сприяючи ефективнішому моніторингу фінансових операцій, проте з другого боку, може створювати нові виклики для органів влади через появу нових видів ухилення від сплати податків [27].

Масштаби тіньової економіки в різних країнах формуються під впливом багатьох факторів. При цьому відносна важливість кожного з них є різною в окремих країнах [28]. У процесі емпіричних досліджень, як правило, оцінюється вплив на неформальний сектор основних факторів. Проте підхід до їх визначення в різних публікаціях відрізняється.

Виокремлюючи основні детермінанти тіньової економіки одні автори включають до їх числа доволі широкий перелік різноманітних факторів. Зокрема, як зазначають Schneider & Asllani, «слабка інституційна якість, неефективні державні інституції, складні та обтяжливі системи оподаткування та регулювання, відсутність міцної правової системи та поширена корупція є

основними детермінантами неофіційної економіки в більшості країн. Згодом ці фактори можуть призвести до зниження податкової моралі, що, у свою чергу, посилить стимули до роботи в тіньовій економіці»[4].

Інші автори відносять до основних невеликий набір факторів, що найбільше впливають на рівень тіньової економіки в тій або іншій країні чи групі країн. Наприклад, Schneider et al. (2015) [29] основними рушійними силами тіньової економіки вважають непрямі податки, тоді як Manolas et al. [28] – податковий тягар, існування великої кількості нормативних актів в економіці та роль держави, яка впливає на розмір тіньової економіки, головним чином, через свою здатність стримувати ухилення від сплати податків та карати за такі дії. Kelmanson et al. (2019) [12] пов'язують основні детермінанти тіньової економіки в Європі з якістю регулювання та податковим адмініструванням, а також з такими макроекономічними факторами, як продуктивність (ВВП на одного працівника) та відкритість торгівлі, а в групі країн Східної Європи – з якістю регулювання, ефективністю уряду та людським капіталом. Almenar et al. [9] досліджують вплив на тіньову економіку в чотирьох периферійних країнах Європейського економічного та валютного союзу – Португалії, Італії, Греції та Іспанії – таких основних факторів, як рівень самозайнятості, податкове навантаження та рівень безробіття. Hetemi et al. [26], проаналізувавши основні детермінанти тіньової економіки в Албанії, до яких належать податковий тягар, ефективність уряду та верховенство права, дійшли висновку, що ефективність уряду є основним фактором, який впливає на тіньову економіку в цій країні.

Friedman et al. (2000) [30], виокремили два напрями в аналізі детермінант тіньової економіки в залежності від того, як у їх рамках визначається головна причина її зростання – високі податкові ставки чи політичні та соціальні інститути. Оцінивши ці два напрями з використанням даних щодо податкових ставок, бюрократії, корупції, правового середовища в 69 країнах дослідники дійшли висновку, що основну відповідальність за тіньову економічну діяльність несуть бюрократія, корупція та слабка правова система. Водночас вони не виявили доказів того, що вищі ставки прямих чи непрямих податків пов'язані з більшою неофіційною економікою. Навпаки, багатші країни з вищими ставками прямих податків можуть мати менший неофіційний сектор. Ймовірно, це тому, що вищі податкові ставки можуть генерувати більші державні доходи, які дозволяють на вищому рівні задовольняти потребу в суспільних благах, а також покращують правове середовище настільки, щоб заохочувати залишатися в офіційному секторі. Проте, застерігають дослідники, це не означає, що підвищення ставок податків у будь-якій країні обов'язково збільшить доходи та зменшить неофіційну діяльність. Багато що залежить від того, як адмініструється податкова система.

До аналогічного висновку прийшли Johnson et al. (1998) [31], дослідивши зв'язок, з одного боку, між податковими ставками і податковим навантаженням, а з другого боку, – розміром неформальної економіки для 49 країн у трьох регіонах світу – Латинській Америці, ОЕСР та колишньому радянському блоці. Вони встановили, що до більшої неофіційної діяльності призводить не так вищий рівень податкових ставок, як вищий податковий тягар, який визначається з урахуванням не лише граничних податкових ставок, а й способу адміністрування податків. Відтак у країнах з вищими податковими ставками, проте з нижчим податковим навантаженням може спостерігатися нижчий рівень неофіційної економіки.

Емпіричні дослідження, проведені іншими авторами, свідчать про неоднозначний вплив зменшення податкового навантаження на рівень тінізації економічних відносин в різних країнах. Так, Schneider & Enste [11] підтверджують позитивні ефекти від зменшення податкового навантаження на суб'єктів економіки у Данії, Норвегії, Швеції, Австрії та Німеччині. Натомість дослідження, проведене з використанням даних невеликої групи країн ЄС, дозволило його авторам (Cristea et al.) [15] встановити, що зв'язок між податковим навантаженням і тіньовою економікою є тісним у Греції й Румунії, тоді як в Австрії, Польщі та Хорватії податковий тиск не має істотного впливу на збільшення або зменшення тіньової економіки. Водночас автори дослідили вплив корупції на тіньову економіку, дійшовши висновку про його неоднозначність. Так, автори встановили статистично значущий, прямо пропорційний вплив корупції на тіньову економіку в Словаччині, Румунії, Польщі та Хорватії, й обернено пропорційний зв'язок між ними в такій розвинутій країні, як Австрія.

Dreher & Schneider (2006) [32] встановили, що характер взаємозв'язку між корупцією і тіньовою економікою буде різним у країнах з високим і низьким доходом: у країнах з низьким рівнем доходу тіньова економіка та корупція доповнюють одна одну, тоді як у країнах з високим рівнем доходу тіньова економіка та корупція є заміниками. Отже, у країнах з низьким рівнем доходу корупція часто відбувається задля оплати діяльності в тіньовому секторі, тоді як у країнах з високим рівнем доходу – з метою отримання переваг для заняття офіційною діяльністю.

Schneider & Williams [17] наголошують на тому, що природа тіньової економіки в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, відрізняється. Часто в країнах, що розвиваються, неформальна зайнятість без належно визнаних трудових договорів і без сплати податків є нормою, особливо в сільській місцевості. На відміну від розвинутих країн, де неофіційне працевлаштування здебільшого є засобом ухилення від сплати податків, у країнах, що розвиваються, застосовується не для того, щоб уникати податків,

а тому, що правові системи надзвичайно ускладнюють офіційне працевлаштування.

Schneider & Asllani [4] оцінили середній відносний вплив основних детермінант тіньової економіки (податку на доходи фізичних осіб, непрямих податків, податкової моралі, безробіття, самозайнятості, зростання ВВП, свободи бізнесу) в 38 країнах ОЕСР в 1999-2017 рр. Результати оцінки свідчать, що в більшості країн на тіньову економіку найбільше впливають непрямі податки, тоді як в окремих (наприклад, у Данії) – прямі, зокрема, податок на доходи фізичних осіб. У декількох розвинутих країнах – Бельгії, Фінляндії, Швеції й Великобританії – він є другим за рівнем впливу фактором після непрямих податків. Це свідчить про суттєвий сукупний вплив на тіньову економіку в цих країнах податків загалом, що перетворює їх на основну (наприклад, у Данії, Ісландії, Норвегії та Швеції, де їх вплив на тіньову економіку становить відповідно 68,1%; 59,6%; 56,7% і 54,1%), або вагому причину тінізації економіки. Проте в окремих країнах визначальний вплив на її рівень чинять інші фактори, передусім рівень самозайнятості. Зокрема, в Греції, Кореї, Туреччині та Румунії його відносний вплив перевищує вплив податків. У низці країн серед детермінант тіньової економіки переважають самозайнятість та безробіття. Наприклад, у Польщі їх сукупний відносний вплив становить 51,8%, Італії – 49,6%, Словаччині – 48,6%, Португалії – 45,7%, Болгарії – 43,4%. Водночас навіть у тих країнах, де податки є основним фактором тіньової економіки і де встановлені високі їх ставки (наприклад, Данія, Фінляндія, Швеція), рівень тіньової економіки не є високим. У зазначених країнах в 1999-2017 рр. його середній рівень становив відповідно 16,3% ВВП, 15,4% ВВП і 16,6% ВВП, тобто був нижчим, ніж у середньому за цей період в країнах ОЕСР (19,4%).

Проведені різними авторами дослідження показали, що податки не в усіх країнах є основним фактором тіньової економіки. Відтак зниження податкових ставок не може бути ефективною політикою у боротьбі з тіньовою економікою в усіх країнах [26], оскільки воно може не призвести до значного скорочення обсягів тіньової діяльності, а лише стабілізувати її розміри, запобігаючи подальшому зростанню [33]. Зазначене підтверджує важливість дослідження факторів тіньової економіки в окремих країнах, у т.ч. в Україні, оскільки визначити напрями боротьби з тіньовою економікою в конкретній країні не можливо на основі висновків з досліджень тіньової економіки в інших країнах.

Методи дослідження.

Дослідження основних детермінант тіньової економіки в Україні здійснено в контексті аналізу впливу на її рівень таких факторів: висота податкових ставок (податок на прибуток підприємств і ПДФО), податкове навантаження, рівень корупції, ВВП на душу населення.

Для характеристики податкового навантаження в Україні використано такі показники, як податковий коефіцієнт (частка податків і єдиного соціального внеску у ВВП), імпліцитна ставка податків на працю (відношення податків на працю – податку на доходи фізичних осіб, військового збору і єдиного соціального внеску – до показника «оплата праці» Системи національних рахунків), частка ПДВ у ВВП. Їх розрахунок нами здійснено на основі даних Міністерства фінансів України про виконання доходів зведеного бюджету України та про надходження єдиного соціального внеску, а також бази даних Державної служби статистики України про величину номінального ВВП.

Якщо показник частка податків і єдиного соціального внеску у ВВП нерідко фігурує в емпіричних дослідженнях впливу податків на тіньову економіку, то імпліцитна ставка податків на працю, що характеризує рівень податкового навантаження на цей фактор виробництва, використовується нами з тієї причини, що в суспільному дискурсі в Україні саме високе податкове навантаження на працю вважається основною причиною високого рівня тінізації економіки загалом і ринку праці зокрема. Проте насправді, після зниження ставки єдиного соціального внеску в 2016 р. цей показник в Україні (30,6% в 2018 р. і 31,3% в 2021 р.) є нижчим, ніж у середньому в країнах ЄС-11 (34,0% і 32,6% відповідно) і вищим лише порівняно з такими країнами цієї групи, як Болгарія (25,1% в 2021 р.), Хорватія (26,9%), Литва (30,6%) і Латвія (30,4%) (Data on Taxation) [34]. Зазначене зумовлює доцільність дослідження впливу податкового навантаження на працю на тіньову економіку.

Вплив непрямих податків на тіньову економіку будемо досліджувати з використанням такого показника, як частка ПДВ у ВВП, оскільки ставка цього податку з 1995 р. є незмінною. Зазначений податок викликає найбільше нарікань як з боку уряду – через використання незаконних схем формування податкового кредиту, що призводять до втрат бюджету, так і з боку бізнесу – через затримки з бюджетним відшкодуванням податку, що зумовлюють вимивання обігових коштів підприємств. І перше, й друге дозволяє припустити можливість істотного впливу податку на масштаби тіньової діяльності.

У дослідженні використано: показники рівня тіньової економіки (у відсотках від офіційного ВВП) за оцінками Міністерства економіки України за 2000-2021 рр. та за оцінками Medina & Schneider для 157 країн, серед яких і Україна, за 1991-2017 рр.; індекс сприйняття корупції (бали) з бази даних неурядової організації International Transparency; показник виробництва ВВП на душу населення (у цінах 2021 р.) з бази даних Державної служби статистики України.

Дослідження основних детермінант тіньової економіки в Україні виконано з використанням кореляційного та регресійного аналізу (лінійної

регресії).

Результати.

Еволюція тіньової економіки та податків в Україні.

Результати дослідження впливу податків на рівень тіньової економіки в Україні представлені у двох аспектах: 1) у контексті еволюції тіньової економіки у зв'язку з найбільш значимими змінами в системі оподаткування, що могли вплинути на масштаби неформальної діяльності; 2) у контексті кількісної оцінки впливу податків та інших змінних на рівень тіньової економіки.

В еволюції тіньової економіки в Україні можна виокремити кілька періодів. Найвищий її рівень – понад половина офіційного ВВП або 52,6% в середньому за період – спостерігався в 1994-2000 рр. Це був час становлення податкової системи України, з притаманними їй становленню частими змінами форм податків¹ і величини податкових ставок² (рис. 1), нестабільністю податкового законодавства, недостатньою якістю й узгодженістю нормативно-правових актів з питань оподаткування, слабкістю інститутів податкового адміністрування, низькою податковою культурою – тобто всім тим, що є сприятливим підґрунтям для неофіційної економіки. Її розвитку також сприяло запровадження прогресивного податку на доходи громадян з високою максимальною ставкою (від 90% в 1994 р. до 40% в 1996 р.), яка застосовувалася до невисоких доходів, зокрема, з 1 грудня 1993 р. – до доходів понад 50 неоподатковуваних мінімумів (200 дол. США за курсом готівкового долара), а також з високим рівнем оподаткування доходів (за ставкою 20%), що не перевищували мінімальну заробітну плату, що дало поштовх для їх масштабного приховування від оподаткування.

¹ Сучасні форми податків в Україні запроваджені не одразу. Впродовж 1992-1995 рр. декілька разів відбувався перехід від оподаткування прибутку підприємств до оподаткування валового доходу; лише в 1995 р. остаточно запроваджено податок на прибуток. ПДВ, що справлявся в Україні до 1997 р., передбачав відшкодування з бюджету від'ємної різниці між сумою податкових зобов'язань і податкового кредиту лише при здійсненні операцій з продажу певних товарів, звільнених від ПДВ, у т.ч. операцій з експорту.

² До 1995 р. ставка ПДВ, встановлена на рівні 28% при запровадженні податку, декілька разів переглядалася в сторону зменшення, після чого поверталася до початкового рівня через неможливість забезпечити достатні надходження до бюджету. І лише в 1995 р. відбулося її остаточне зниження до 20%. Неодноразово переглядалися також ставки особистого прибуткового податку. Так, лише впродовж 1993 р. максимальна його ставка була підвищена тричі.

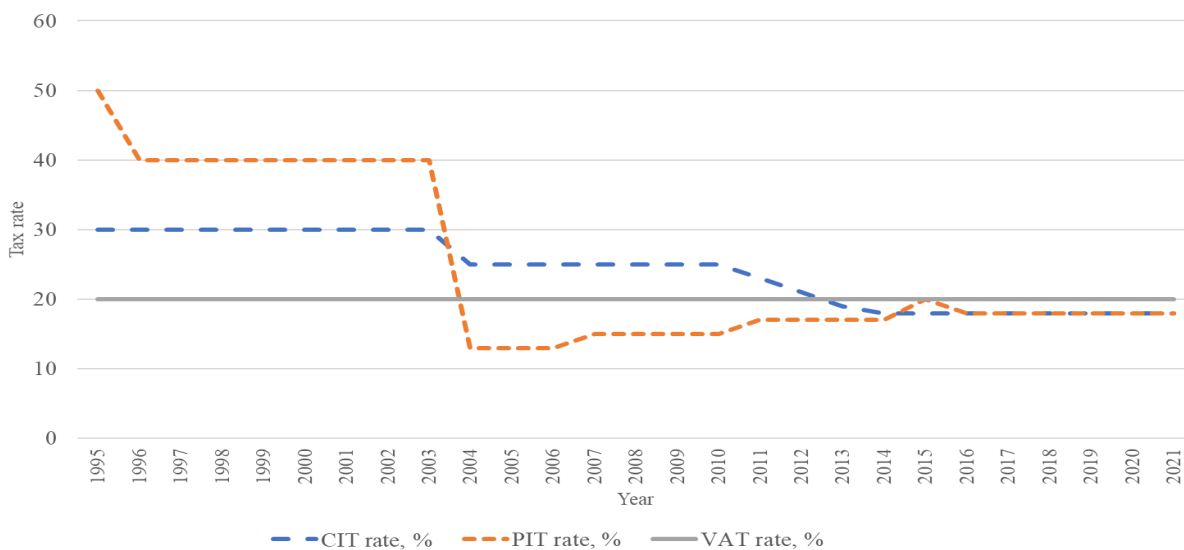

РИС. 1: Динаміка ставок основних податків в Україні

Проте великі масштаби тіньової економіки в період становлення української державності пояснювалися не лише податковими факторами, а й особливостями процесів роздержавлення і приватизації, що серед іншого відбувалися шляхом незаконного відчуження об'єктів державної власності; відставанням зі створенням ефективної системи державного контролю і регулювання на макрорівні; надмірним державним регулюванням на мікрорівні; недосконалістю законодавства, що містило лазівки для приховування доходів; неефективною судовою системою.

Еволюція тіньової економіки і податкового навантаження в Україні в 2000-2017 рр. представлена на рис. 2. Як видно з рис., в 2001-2008 рр. рівень тіньової економіки характеризувався спадною тенденцією, зменшившись з 49,6% ВВП до 34,9% ВВП. У цей же період відбуваються істотні зміни в податковій системі України. У 2004 р. замість прогресивного податку на доходи фізичних осіб, що справлявся за максимальною ставкою 40%, запроваджено пропорційний податок зі ставкою 13% (з 2007 р. її підвищено до 15%), що була нижчою, ніж у всіх країнах – членах ЄС³, а також зменшено з 30 до 25% ставку податку на прибуток, хоча вона залишилася вищою, ніж середній рівень у країнах ЄС-11 (20,8%). Певні покращення відбулися також у процесі адміністрування податків, внаслідок чого час на їх сплату зменшився з 2185 годин в 2005 р. до 848 годин в 2008 р. Зазначені зміни сприяли збільшенню надходжень податків до бюджету держави, що позначилося на частці податків і соціальних внесків у ВВП. Вона підвищилася з 27,4% в 2000 р. до 37,0% в 2008 р. (найвище значення на досліджуваному інтервалі).

³ Хоча в таких країнах ЄС, як Естонія, Литва та Латвія, перехід до податку на доходи з плоскою шкалою відбувся значно раніше, ніж в Україні, ще в 1994-1995 рр., проте в них ставки цього податку встановлювалися на значно вищому рівні – відповідно 26%, 33% і 25%.

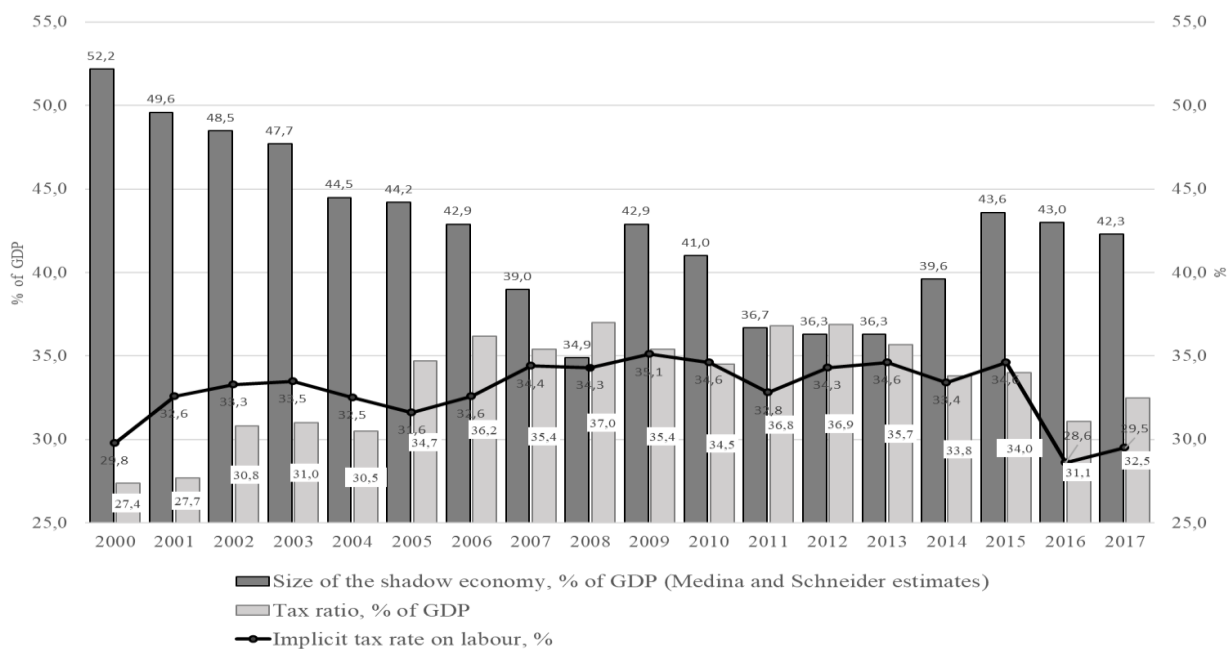

РИС. 2. Динаміка тіньової економіки і податкового навантаження в Україні (2000-2017 рр.).

Серед негативних явищ, що спостерігалися в цей період, можна відзначити підвищення податкового навантаження на працю з 29,8% в 2000 р. до 34,3% в 2008 р., що, очевидно, стало однією з причин збільшення частки неформально зайнятого населення в загальній кількості зайнятих з 14,8% до 21,8%.

Зростання тіньової економіки в 2009 р. до 42,9% ВВП, найвірогідніше, пов'язано з економічною кризою, коли реальний ВВП в Україні впав на 14,8%. Разом із поступовим відновленням економіки, зменшується й тіньовий сектор до 36,3% ВВП в 2013 р. У цілому 2011-2013 рр. були періодом найнижчого рівня тіньової економіки. Зазначений період позначився поетапним зниженням ставки податку на прибуток підприємств впродовж 2011-2013 рр. з 25 до 19%, а також запровадженням малопрогресивного податку на доходи з максимальною ставкою 17% (2011 р.), що застосовувалася до доходів, які перевищували 10 мінімальних зарплат (9410 грн на 1.01.2011 р.). Завдяки об'єднанню внесків до всіх соціальних фондів у єдиний внесок, а також удосконаленню адміністрування податків зменшився час для сплати податків до 350 годин в 2013 р., а також кількість платежів зі 147 в 2009 р. до 28 в 2013 р.

З початку 2014 р. податкова політика в Україні формується під впливом таких факторів:

- втрати частини економічного потенціалу через анексію Криму та окупацію частини Луганської та Донецької областей;
- потреби у зростанні державних видатків на оборону у зв'язку з

початком війни на Сході країни;

- погіршення стану національної економіки, що проявилось у падінні ВВП у 2014 р. – на 6,6%, у 2015 р. – на 9,8%;

- загострення фінансових дисбалансів: зростання дефіциту державного бюджету, а також державного і гарантованого державою боргу.

Забезпечення адекватної відповіді на зазначені загрози вимагало реалізації комплексу податкових заходів, спрямованих на збільшення надходжень до бюджету та покращення адміністрування податків. Зазначені заходи включали:

- підвищення в 2015 р. максимальної ставки ПДФО до 20%, а в 2016 р. – повернення до пропорційної системи оподаткування з єдиною ставкою 18%;

- запровадження з другої половини 2014 р. військового збору зі ставкою 1,5% та значне розширення його бази з 2015 р. шляхом включення до неї всіх доходів фізичних осіб;

- запровадження оподаткування пенсій (2014-2017 рр.);

- скасування низки податкових пільг з ПДВ та податку на прибуток;

- запровадження електронної системи подання звітних форм і сплати податків для середніх і великих підприємств, а також системи електронного адміністрування ПДВ (2015 р.), яка, попри її технічні та інші недоліки, суттєво скоротила можливості зловживань через формування фіктивного ПДВ. Важливим кроком стало також покращення умов ведення бізнесу завдяки скасуванню авансових внесків з податку на прибуток підприємств. Наслідком удосконалення адміністрування податків стало зменшення кількості платежів з 28 до 5, а витрат часу для сплати податків з 390 до 350 годин на рік. Незважаючи на всі ці зміни частка податків та ЄСВ у ВВП в 2013-2014 рр. зменшилася з 35,7% до 33,8% і після незначного підвищення в 2015 р. зазнала ще більшого падіння в 2016 р.

Початок війни, економічна криза й спричинені ними зміни в оподаткуванні не могли не вплинути на рівень тіньової економіки в Україні, що підвищився до 39,6% ВВП в 2014 р. і 43,6% ВВП в 2015 р. Його зростання дало імпульс проведенню реформи, спрямованої на радикальне зниження ставки єдиного внеску до соціальних фондів у 2016 р. для підприємців з 41% (середньозважена та 36,4% – ефективна ставка) до 22% і скасування внеску для найманих працівників, який раніше сплачувався за ставкою 3,6%. Його наслідками стало зменшення податкового навантаження на працю в 2015-2016 рр. з 34,6% до 28,6%. В наступні п'ять років його середній рівень становив 30,8%, порівняно з 33,9% в середньому за п'ять дореформених років.

Радикальне зниження ставки єдиного внеску до соціальних фондів призвело до падіння його надходжень до найнижчого рівня – 5,53% ВВП. І лише в 2017 р., завдяки законодавчому підвищенню мінімальної заробітної

плати удвічі, зросли його надходження до 6,06% ВВП. Проте частка надходжень ЄСВ у ВВП і в 2020-2021 рр. залишалася значно нижчою (відповідно 7,02 і 6,39%), ніж у дореформених 2011-2015 рр. (в середньому 11,60%). Це свідчить про те, що очікувана детінізація економіки і ринку праці не відбулася. Рівень неформальної діяльності в 2017 р. порівняно з 2016 р. зменшився лише на 0,6 в.п., що підтверджує висновок Ф. Шнайдера про відсутність обов'язкового причинно-наслідкового зв'язку між радикальним зниженням податкових ставок і масштабами тіньової економіки, особливо в країнах з низьким рівнем економічного розвитку.

Отже, якщо в умовах становлення податкової системи основним податковим фактором, що спонукав до неформальної діяльності, вірогідно, була висота податкових ставок, то на наступних етапах – адміністративний і податковий тягар.

Ймовірним фактором тіньової економіки в Україні є високий рівень корупції, проте чіткі тенденції в його динаміці, як і взаємозв'язок між його динамікою і динамікою рівня тіньової економіки простежуються не завжди. Зокрема, очевидно є тенденція до зростання рівня сприйняття корупції з 28 до 15 балів у 1998-2000 рр., коли він сягнув найвищої позначки. Натомість хоча в 2001-2008 рр. корупція в Україні зменшилася з 21 до 25 балів, її зниження було не значним і не лінійним: роки, коли корупція знижувалася, чергувалися з роками, коли вона підвищувалася. Чітка тенденція до зниження рівня сприйняття корупції простежується в 2013-2017 рр. (рис.3), упродовж яких він зменшився з 25 до 30 [35].

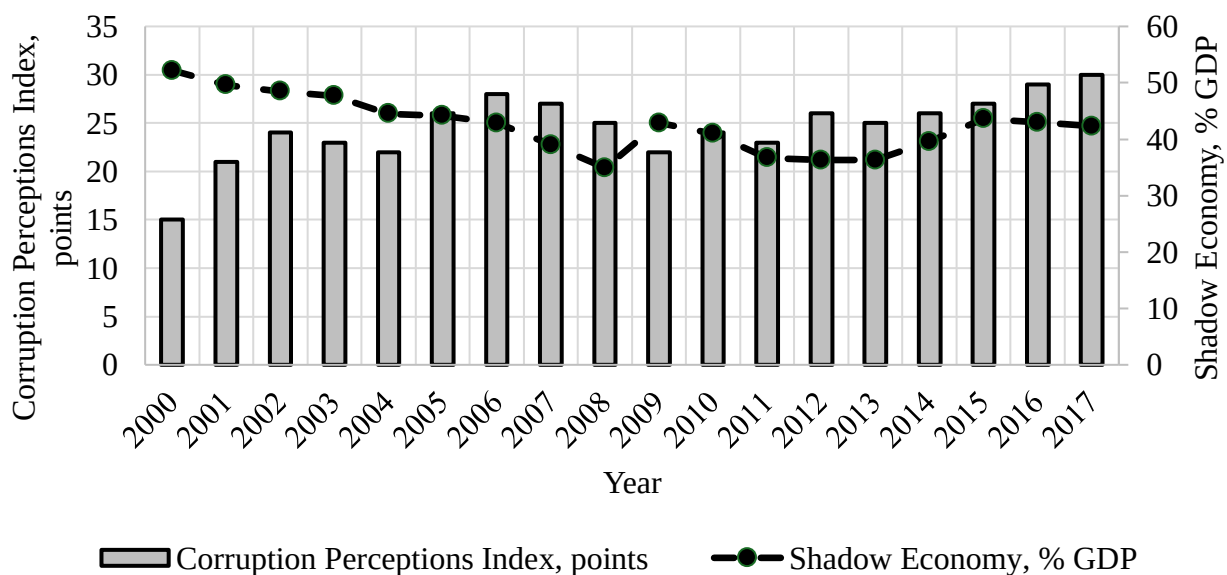

РИС. 3. Динаміка рівня тіньової економіки та корупції в Україні (2000-2017 рр.).

Аналіз динаміки тіньової економіки в Україні та змін у податковій системі дозволяє сформулювати такі гіпотези.

Гіпотеза 1. Величина податкових ставок впливає на рівень тіньової економіки, особливо в тому випадку, коли вони є надмірно високими, тобто знаходяться в «заборонному» діапазоні кривої Лаффера [36]. Такими, зокрема, є максимальні ставки ПДФО в обсязі 90%, 50% і навіть 40%, якщо вони застосовуються до невисоких доходів, спонукаючи до масового ухилення від сплати податків.

Гіпотеза 2. Зв'язок між часткою податків і соціальних внесків у ВВП і тіньовою економікою не є достатньою мірою визначеним. Коли велика частка податків і соціальних внесків у ВВП є результатом їх ефективного адміністрування і оптимізації системи податкових витрат, а зібрані надходження використовуються для підвищення якості і збільшення обсягу суспільних благ, масштаби тіньової економіки не є великими. В умовах неефективного використання державних доходів, коли платники податків не бачать взаємозв'язку між платежами до бюджету і суспільними благами, отриманими від держави, велика частка податків і соціальних внесків у ВВП стимулює їх ухилятися від сплати податків чи мінімізувати податкові зобов'язання в неофіційному секторі. Отже, визначення характеру зв'язку між часткою податків і соціальних внесків у ВВП і тіньовою економікою вимагає спеціального дослідження.

Гіпотеза 3. Високий рівень податкового навантаження на працю є фактором зростання тіньової економіки. Податки на працю підвищують витрати виробництва та зменшують норму прибутку для роботодавця в офіційній економіці, стимулюючи його шукати шляхи зниження витрат на оплату праці в тіньовій економіці, особливо, якщо існує можливість це робити завдяки неефективному державному контролю. Якщо роботодавець перекладає частину податкових витрат (наприклад, на сплату соціальних внесків) на працівників, вони змушені шукати додатковий заробіток, у т.ч. в неформальній економіці [20].

Гіпотеза 4. Зростання частки ПДВ у ВВП може вести до зниження рівня тіньової економіки, оскільки в Україні таке зростання відбувається не через підвищення ставки податку, а завдяки покращенню його адміністрування. Проте з іншого боку, підвищення частки ПДВ у ВВП може бути результатом бюджетної заборгованості з відшкодування податку, що спонукає бізнес шукати шляхи неформального вирішення цієї проблеми.

Гіпотеза 5. В Україні, що належить до країн з низьким рівнем доходу, тіньова економіка та корупція доповнюють одна одну, тобто зростаюча корупція веде до зростання тіньової економіки і навпаки.

Результати емпіричного аналізу основних детермінант тіньової

економіки в Україні.

Щоб визначити, чи існує зв'язок між незалежною змінною – рівнем тіньової економіки – та залежними змінними – ставками податку на прибуток і ПДФО, податковим коефіцієнтом, імпліцитною ставкою податків на працю, часткою ПДВ у ВВП, Індексом сприйняття корупції та ВВП на душу населення, нами проведено кореляційний аналіз, результати якого представлені в табл. 1.

ТАБЛИЦЯ 1. Результати кореляційного аналізу між рівнем тіньової економіки та її основними детермінантами

Детермінанти тіньової економіки		Коефіцієнти кореляції	
		Рівень тіньової економіки, % від ВВП (за оцінкою Л. Медіна та Ф. Шнайдера), Y_1	Рівень тіньової економіки, % від ВВП (за оцінкою Мінекономіки), Y_2
Ставка податку на прибуток, %	X_1	0,61	0,60
Ставка ПДФО max, %	X_2	0,76	0,79
Податковий коефіцієнт, % від ВВП	X_3	-0,88	-0,65
Імпліцитна ставка податків на працю, %	X_4	-0,42	0,04
Частка ПДВ у ВВП, %	X_5	-0,74	-0,53
Індекс сприйняття корупції, бали	X_6	-0,51	-0,69
ВВП на душу населення, грн (у цінах 2021 р.)	X_7	-0,96	-0,78

За результатами аналізу встановлено, що рівень тіньової економіки і за оцінками Мінекономіки України, і за оцінками Medina & Schneider демонструє суттєвий (статистично значущий) обернений зв'язок з податковим коефіцієнтом, часткою ПДВ у ВВП та ВВП на душу населення. Перші два результати узгоджуються з теоретичними очікуваннями щодо того, що зі зростанням рівня тіньової економіки зменшується податковий коефіцієнт, а також частка ПДВ у ВВП через зменшення надходжень податків та соціальних внесків до бюджету та державних соціальних фондів. Ці результати можна інтерпретувати і таким чином: підвищення податкового коефіцієнта і частки ПДВ у ВВП супроводжується зменшенням рівня тіньової економіки внаслідок раціонального використання урядом податкових надходжень та/або удосконалення податкового адміністрування, що спонукає платників виходити з тіні, створюючи для цього об'єктивні передумови, наприклад, завдяки запровадженню системи електронного адміністрування ПДВ. Зазначені результати підтверджують гіпотези 2 і 4.

Обернений зв'язок рівня тіньової економіки з ВВП на душу населення

підтверджує залежність масштабів тіньової діяльності від рівня економічного розвитку країни, тобто той факт, що країни з вищим рівнем економічного розвитку мають нижчий рівень тіньової економіки і навпаки. Цей результат узгоджується з висновками Przekota et al., Schneider [7, 24].

Індекс сприйняття корупції демонструє помірний обернений вплив на залежну змінну, розраховану за різними методиками, що свідчить про те, що зі зростанням індексу, яке означає ймовірне зменшення рівня корупції, зменшується рівень тіньової економіки, що підтверджує гіпотезу 5. Такий характер зв'язку означає, що корупція сама по собі не спонукає підприємця переходити в неофіційний сектор; до корупційних дій він може вдаватися з метою отримання певних переваг, наприклад, контракту від державного органу, дозволу на провадження певної діяльності чи ліцензії, використовуючи які він може працювати в офіційній економіці [15].

Рівень тіньової економіки демонструє позитивний кореляційний зв'язок зі ставками податків на прибуток підприємств та ПДФО, що підтверджує гіпотезу 1 й узгоджується з теорією про зростання тіньової економіки з підвищенням ставок прямих і непрямих податків, а також з результатами досліджень Schneider & Asllani [4], які встановили суттєвий сукупний вплив на тіньову економіку податків у низці розвинутих країн ЄС, що вирізняються високими ставками індивідуальних податків на доходи (РІТ) і ПДВ. Натомість зв'язок тіньової економіки з імпліцитною ставкою податків на працю є слабким за результатами розрахунків, в яких використовувався показник рівня тіньової економіки за оцінкою Мінекономіки, і помірним оберненим за оцінкою рівня тіньової економіки Medina & Schneider, що не підтверджує гіпотезу 3.

Результати регресійного аналізу представлені в табл. 2.

ТАБЛИЦЯ 2. Результати регресійного аналізу

Рівень тіньової економіки за оцінками Medina & Schneider	Рівень тіньової економіки за оцінками Мінекономіки України
$Y_1 = 0,68X_1 + 26,26; R^2 = 37,5$	$Y_2 = 0,73X_1 + 16,96; R^2 = 35,7$
Підвищення ставки податку на прибуток (X_1) на 1 в.п. є фактором зростання «тіні» відповідно на 0,68 в.п. і 0,73 в.п. Зміна рівня тіньової економіки відповідно на 37,5% і 35,7% пояснюється динамікою ставки податку на прибуток підприємств, решта визначається впливом інших факторів.	
$Y_1 = 0,36X_2 + 34,81; R^2 = 57,0$	$Y_2 = 0,47X_2 + 23,62; R^2 = 62,2$
Підвищення максимальної ставки ПДФО (X_2) на 1 в.п. призводить до збільшення «тіні» відповідно на 0,36 в.п. і 0,47 в.п. Цей фактор відповідно на 57,0% і 62,2% пояснює зміну рівня тіньової економіки, решта залежить від інших факторів.	
$Y_1 = -1,41X_3 + 89,71; R^2 = 53,1$	$Y_2 = -1,33X_3 + 78,2; R^2 = 42,1$
Збільшення податкового коефіцієнта (X_3) на 1 в.п. відбувається при зменшенні рівня «тіні» відповідно на 1,41 в.п. і 1,33 в.п. Цей фактор на 53,1% і 42,1% відповідно пояснює зміну рівня тіньової економіки, решта визначається впливом інших факторів	
Імпліцитна ставка податків на працю (X_4) не є значимим фактором для тіньової економіки	
$Y_1 = -1,83X_5 + 57,05; R^2 = 55,0$ Збільшення частки ПДВ у ВВП (X_5) на 1 в.п. веде до зменшення рівня «тіні» на 1,83 в.п. Зміна рівня тіньової економіки на 55% пояснюється динамікою частки ПДВ у ВВП, решта визначається впливом інших факторів.	Рівняння з часткою ПДВ у ВВП (X_5) є статистично значимим лише з 80% рівнем значущості та низьким $R^2 = 28\%$.
Рівняння з індексом сприйняття корупції (X_6) є статистично значимим лише з 75% рівнем значущості та низьким $R^2 = 25\%$.	$Y_2 = -0,91X_6 + 57,34; R^2 = 46,9$ Збільшення на 1 бал Індексу сприйняття корупції викликає зменшення «тіні» на 0,91 в.п. Зміна рівня тіньової економіки на 46,9% пояснюється змінами Індексу сприйняття корупції, решта визначається впливом інших факторів.
$Y_1 = -26,71\ln(X_7) + 353,94; R^2 = 89,3$	$Y_2 = -28,04\ln(X_7) + 361,11; R^2 = 64,7$
При зростанні ВВП на душу населення на 1% рівень тіньової економіки зменшується відповідно на 0,27 в.п. і 0,28 в.п. Зміна рівня тіньової економіки відповідно на 89,3% і 64,7% пояснюється змінами ВВП на душу населення, решта – впливом інших факторів.	

Статистична значимість рівнянь перевірялася за різними критеріями: коефіцієнтом детермінації – R^2 ; F критерієм, коли отримане значення F порівнювалося з критичним $F_{кр}$ при обраному рівні значимості. Статистичну значимість коефіцієнтів при незалежних змінних перевірено за допомогою t-статистики – порівняння отриманого значення t з критичним значенням $t_{кр}$.

Розвиток основних детермінант тіньової економіки в умовах війни.

Відсутність офіційної інформації про рівень тіньової економіки з 2022 р. ускладнює оцінку змін її рівня під час війни й унеможливорює включення відповідних показників у моделювання. Проте наявні оцінки найпопулярніших схем мінімізації податків, що характеризуються як такі, які «з року в рік лише зростають (або як мінімум залишаються значними)» [6], дозволяють припустити відсутність істотного прогресу і в динаміці тіньової економіки⁴.

Аналіз податкових факторів тіньової економіки в умовах війни показав, що впродовж 2022-2024 рр. вони не зазнали значних змін (табл. 3). Податковий коефіцієнт в 2024 р. збільшився порівняно з довоєнним 2021 р. на 1,41 в.п. Його зростання відбулося за рахунок збільшення частки у ВВП як податкових надходжень (на 0,64 в.п.), так і ЄСВ (на 0,77 в.п.). У свою чергу, зростання частки податкових надходжень у ВВП стало наслідком підвищення фіскальної ефективності прямих податків (на 2,12 в.п.) і її зниження щодо непрямих податків (на 0,49 в.п.). При цьому зростання надходжень податку на доходи фізичних осіб в 2021-2024 рр. на 66,86% стало наслідком відповідного зростання його бази – оплати праці (на 66,23%), тоді як приріст надходжень податку на прибуток (82,53%) був значно більшим, ніж приріст валового прибутку змішаного доходу (19,07%) (табл. 4).

ТАБЛИЦЯ 3. Податкове навантаження та частка основних податків у ВВП в Україні в 2019-2024 рр., %

	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Податкове навантаження						
Податковий коефіцієнт (ПН+ЄСВ/ ВВП)	33,81	34,12	33,02	34,06	32,36	34,43
Частка податкових надходжень у ВВП	26,93	27,10	26,62	25,87	25,05	27,26
Частка ЄСВ у ВВП	6,88	7,01	6,39	8,19	7,31	7,16
Частка основних податків у ВВП						
ПДФО	6,93	7,03	6,40	8,10	7,59	7,62
Податок на прибуток	2,96	2,82	3,00	2,51	2,43	3,90
Акцизний податок	3,29	3,49	3,15	2,02	2,68	2,90
ПДВ	9,53	9,55	9,82	8,99	8,88	9,58

Джерело: Розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної

⁴ Зазначений висновок ґрунтується на наявності взаємозв'язку між тіньовою економікою та ухиленням від сплати податків, згідно з яким діяльність у тіньовій економіці часто передбачає ухилення від прямих або непрямих податків, тому фактори, що впливають на ухилення від сплати податків, безпосередньо впливатимуть і на тіньову економіку (Cristea et al.) [15]. Відтак якщо розмір тіньової економіки є ключовим фактором для оцінки масштабів ухилення від сплати податків (Medina & Schneider, 2021) [14], то й масштаби ухилення від сплати податків дозволяють судити про розмір тіньової економіки.

служби статистики України.

ТАБЛИЦЯ 4. Темпи росту надходжень основних податків та їх баз в 2000-2024 рр., %

	2020	2021	2022	2023	2024	2021/2024	2022/2024
ПДФО	107,14	118,53	120,27	117,99	117,59	166,86	138,74
ЄСВ	107,65	118,57	121,85	112,42	114,80	157,25	129,05
Податок на прибуток	100,99	138,30	79,69	122,01	187,74	182,53	229,05
Оплата праці	106,37	121,06	125,24	117,72	112,76	166,23	132,73
Валовий прибуток, змішаний дохід	106,22	138,77	74,91	137,09	115,96	119,07	158,96

Джерело: Розраховано за даними Міністерства фінансів України та Державної служби статистики України.

Серед законодавчих змін, що могли вплинути на зростання надходжень прямих податків, можна виокремити підвищення з 1 грудня 2024 р. ставки військового збору до 5% і розширення його бази, а також зростання грошового забезпечення військовослужбовців та працівників Збройних Сил України. Щодо підвищення надходжень податку на прибуток у 2023-2024 рр., то однією з його причин може бути запровадження за результатами податкового (звітного) 2023 і 2024 рр. 50% ставки податку на прибуток банків.

Щодо рівня сприйняття корупції в Україні, то в умовах війни він зменшився з 32 балів у 2021 р. до 36 балів у 2023 і 2025 рр., що є найнижчим рівнем на всьому досліджуваному інтервалі (1998-2025 рр.). Однією з причин цього, очевидно, є створення в нашій країні з 2014 р. антикорупційних органів та активізація їх діяльності, а також широка залученість до антикорупційної боротьби громадянського суспільства, для діяльності якого створено розгалужений набір інструментів – від реєстру декларацій посадовців до електронних систем державних закупівель і відкритих баз даних [37].

У цілому відсутність істотних змін у динаміці податкових факторів тіньової економіки в умовах війни дозволяє зробити висновок про посилення впливу на неї інших факторів. Ідентифікувати їх можна шляхом визначення ключових характеристик тіньової економіки, які переважають на даному етапі. Серед них – використання масштабних схем мінімізації податків шляхом виплати заробітної плати в конвертах; порушення митних правил, контрабанда та корупція на кордоні; контрафакт та нелегальна торгівля підакцизними товарами [6]. Найважливішими причинами цих схем є недостатня інституційна спроможність органів контролю та правоохоронних органів у боротьбі з мінімізацією податків; нереформованість Державної митної та Державної податкової служб; слабка правова система; недостатня адміністративна та

кримінальна відповідальність за порушення податкового законодавства.

Висновки

Проведений емпіричний аналіз підтвердив залежність рівня тіньової економіки в Україні від висоти ставок податку на прибуток і максимальної ставки ПДФО, проте не підтвердив гіпотезу щодо суттєвого впливу на нього імпліцитної ставки податків на працю. Вірогідним поясненням цього може бути те, що підвищення податкового навантаження на працю в Україні може спонукати не так до виходу в «тінь», як до продовження роботи в офіційному секторі з оформленням працівників не як найманих осіб, а як фізичних осіб – підприємців на спрощеній системі оподаткування, що дозволяє оптимізувати податкове навантаження на працю.

За результатами дослідження встановлено обернений зв'язок рівня тіньової економіки в Україні з податковим коефіцієнтом і часткою ПДВ у ВВП. Такий характер зв'язку свідчить про те, що підвищення зазначених змінних або супроводжується підвищенням ефективності використання зростаючих податкових надходжень, спонукаючи платників до виходу з «тіні», або є наслідком не зростання податкового навантаження на економіку, а удосконалення податкового адміністрування, що стимулює платників виходити з тіні, створюючи для цього об'єктивні передумови, або є певним поєднанням обох цих явищ. Обернений зв'язок встановлено також між рівнем тіньової економіки та виробництвом ВВП на душу населення в Україні, що узгоджується з теоретичним висновком про зниження рівня тіньової економіки зі зростанням ВВП на душу населення.

Зазначені результати отримані за наслідками аналізу детермінант тіньової економіки, рівень якої, за різними методиками, оцінювався Medina & Schneider, а також Мінекономіки України. Як показало дослідження, ці результати є близькими. Натомість тісний зв'язок Індексу сприйняття корупції простежується лише з рівнем тіньової економіки за оцінками Мінекономіки. І цей зв'язок можна охарактеризувати як доповнюючий, тобто зростаюча корупція веде до зростання тіньової економіки і навпаки.

Оскільки у процесі дослідження ми оцінювали передусім вплив податкових детермінант та корупції на рівень тіньової економіки в Україні, за межами дослідження залишилися інші фактори. Важливими серед них можуть бути ефективність державних інституцій, якість регулювання, верховенство права. Оцінка їх впливу на рівень тіньової економіки в Україні може стати предметом подальших досліджень.

Вплив на тіньову економіку в Україні багатьох факторів дозволяє зробити висновок, що для успішної боротьби з нею не достатньо знижувати

ставки основних податків, на що орієнтовані більшість концепцій податкового реформування в Україні, «необхідні комплексні реформи, розроблені для кожної країни з урахуванням її найбільш актуальних детермінант» [8]. Зокрема, більш ефективним може бути поєднання зниження податкових ставок з іншими стратегіями: зменшення регуляторного та адміністративного тягаря, підвищення фіскальної прозорості та ефективності уряду, а також покращення дотримання податкового законодавства, автоматизація процедур та просування електронних платежів. Реалізація цих заходів напевне сприятиме зниженню рівня тіньової економіки в Україні, що у свою чергу, є важливим для інтеграції нашої держави до Європейського Співтовариства.

Список посилань

1. Medina L., Schneider F. Shedding light on the shadow economy: A global database and the interaction with the official one. CESifo Working Paper No. 7981. 2019. CESifo, Munich URL: <https://www.cesifo.org/en/publications/2019/working-paper/shedding-light-shadow-economy-global-database-and-interaction>
2. Тіньова економіка 2021: загальні тенденції. Аналітична записка. Міністерство економіки. Департамент стратегічного планування та макроекономічного прогнозування. Жовтень 2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>
3. Тіньова економіка: як оцінюється її рівень в Україні та інших країнах. 15 квітня 2025. URL: https://www.slovoidilo.ua/2025/04/15/infografika/ekonomika/tinova-ekonomika-yak-ocinyuyetsya-yiyi-riven-ukrayini-ta-inshyx-krayinax#goog_rewarded (дата звернення: 14.09.2026)
4. Schneider F., Asllani A. Taxation of the Informal Economy in the EU. Manuscript. European Union. 2022. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU\(2022\)734007_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2022/734007/IPOL_STU(2022)734007_EN.pdf)
5. International Monetary Fund. Current challenges in revenue mobilization: Improving tax compliance/ IMF Policy Papers. 2015. Iss. 05. URL: <https://doi.org/10.5089/9781498344890.007>
6. Черкашин В. Недоотримані доходи бюджету: хто винен найбільше. Дзеркало тижня. 22 січня 2026. URL: <https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/nedootrimani-dokhodi-bjudzhetu-khto-vinen-najbilshe.html>
7. Przekota G., Kowal-Pawul A., Szczepańska-Przekota A. (2025). Determinants of the shadow economy – implications for fiscal sustainability and

sustainable development in the EU. Sustainability. 2025. 17(20). URL: <https://doi.org/10.3390/su17209033>

8. Kelmanson B., Kirabaeva K., Medina L. Europe's shadow economies: Estimating size and outlining policy options. In The global informal workforce: Priorities for inclusive growth. 2021. International Monetary Fund. P. 71- 86. <https://doi.org/10.5089/9781513575919.071>

9. Almenar V., Sánchez J.L., Sapena J. Measuring the shadow economy and its drivers: the case of peripheral EMU countries. Economic research-Ekonomska istraživanja. 2020. № 33(1), P. 2904-2918. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1706601>

10. Enste D.H. The shadow economy in industrial countries. IZA World of Labor 2024. 127. <https://doi.org/10.15185/izawol.127.v3>

11. Schneider F., Enste D. Shadow economies: Size, causes, and consequences. Journal of Economic Literature. 2000. № 38(1). P. 77–114. <https://doi.org/10.1257/jel.38.1.77>

12. Kelmanson B., Kirabaeva K., Medina L., Weiss J. Explaining the shadow economy in Europe: Size, causes and policy options. IMF Working Paper. 2019. № 19/278. December 13. International Monetary Fund. <https://www.imf.org/-/media/files/publications/wp/2019/wpica2019278-print-pdf.pdf>

13. Remeikienė R., Gasparėnienė L., Bayar Y., Ginevičius R., Ragaišytė I.M. ICT development and the shadow economy: Empirical evidence from the EU transition economies. Economic Research-Ekonomska Istraživanja. 2022. № 35(1). P. 762-777. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1932545>

14. Medina L., Schneider F. The evolution of shadow economies through the 21st century. The Global Informal Workforce: Priorities for inclusive growth. International Monetary Fund. 2021. P. 11-70. <https://doi.org/10.5089/9781513575919.071>

15. Cristea A.L., Vodă D.A., Ciocanea B., Luca M. Is the tax burden a generating factor of fiscal evasion in South-East Europe? KnE Social Sciences. 2020. Vol. 4. № 1. P. 153–169. <https://doi.org/10.18502/kss.v4i1.5986>

16. Vatavu S., Varadi A.E., Manta E.M., Taran A.M., Lobont O.R. Causes and consequences of shadow economy and its impact on economic development. Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research. 2023. № 57(4). P. 193–208. <https://doi.org/10.24818/18423264/57.4.23.12>

17. Dell’Anno R. Integrating national accounting and macroeconomic approaches to estimate the underground, informal, and illegal economy in European countries. Int. Tax. Public Financ. 2025. № 32. P. 526-565, 10.1007/s10797-024-09835-y

17. Schneider F., Williams C. The shadow economy. Institute of Economic Affairs. 2013. URL: <https://iea.org.uk/wp->

[content/uploads/2016/07/IEA%20Shadow%20Economy%20web%20rev%207.6.13.pdf](#)

18. Schneider F., Buehn A. Estimating the size of the shadow economy: Methods, problems and open questions. IZA Discussion Paper. 2016. № 9820. URL: <https://docs.iza.org/dp9820.pdf>

19. Ameer W., Sohag K., Zhan Q. et al. Do financial development and institutional quality impede or stimulate the shadow economy? A comparative analysis of developed and developing countries. Humanit Soc Sci Commun. 2025. 12, 17. <https://doi.org/10.1057/s41599-024-04347-w>

20. Igudia E., Ackrill R., Coleman S., Dobson C. Determinants of the informal economy of an emerging economy: a multiple indicator, multiple causes approach. International Journal of Entrepreneurship and Small Business. 2016. V. 28. № 2/3. P. 154–177. <https://doi.org/10.1504/IJESB.2016.076643>

21. Bayar Y., Odabas H., Sasmaz M.U., Ozturk O.F. Corruption and shadow economy in transition economies of European Union countries: a panel co-integration and causality analysis. Economic Research-Ekonomska Istraživanja. 2018. № 31(1), P. 1940-1952. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1498010>

22. Navickas M., Juščius V., Navickas V. Determinants of shadow economy in eastern European countries. Scientific Annals of Economics and Business. 2019. V. 66, № 1. P. 1–14.

23. Valdiglesias J. Corruption as a Key Driver of Informality: Cross-Country Evidence on Bribery and Institutional Weakness. Economies. 2025. Vol. 13, № 10. <https://doi.org/10.3390/economies13100281>

24. Schneider F. Estimating the size of the shadow economies of highly-developed countries: selected new results, CESifo DICE Report. 2016. 14(4). P. 44-53. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/167285/1/ifo-dice-report-v14-y2016-i4-p44-53.pdf>

25. Ungureanu M.A., Calugareanu M., Caraus M., Bartalis A.-M. Conceptual approaches to tax evasion in Romania. Romanian Economic and Business Review. 2016. 11(3). P. 7-14. URL: <https://ideas.repec.org/a/rau/journal/v11y2016i3p7-14.html>

26. Hetemi A., Konxheli D., Gulhan O., et al. Factors of the Shadow Economy in the Republic of Albania. EuroEconomica Journal. 2018. № 37(3). P.114–125. URL: <https://www.zbw.eu/econis-archiv/bitstream/11159/2597/1/1046201174.pdf>

27. Bojan A., Achim M.V. Does information and communication technology influence the shadow economy? A panel data analysis for EU countries. Proceedings of the International Conference on Business Excellence. 2025. Vol. 19, № 1. P. 2843-2862. URL: <https://doi.org/10.2478/picbe-2025-0219>

28. Manolas G., Rontos K., Sfakianakis G., Vavouras I. The determinants of the shadow economy: The case of Greece/ International Journal of Criminology and

Sociological Theory. 2013. Vol. 6(1). P. 1036-1047 URL: <https://ijest.journals.yorku.ca/index.php/ijest/article/view/36330>

29. Schneider F., Raczkowski K., Mróz B. Shadow economy and tax evasion in the EU. Journal of Money Laundering Control. 2015. 18 (1). P. 34 – 51.

30. Friedman E., Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Labton P. Dodging the grabbing hand: The determinants of unofficial activity in 69 countries. Journal of Public Economics. 2000. V. 76, № 3. P. 459–493. URL: <https://pages.ucsd.edu/~aronatas/project/academic/unofficial%20economy%20by%20friedman%20et%20al.pdf>

31. Johnson S., Kaufmann D., Zoido-Lobaton P. Regulatory discretion and the unofficial economy. American Economic Review. 1998. № 88(2). P. 387–392. URL: <https://www.jstor.org/stable/116953>

32. Dreher A., Schneider F. G. Corruption and the shadow economy: An empirical analysis. Working Paper, No. 0603, Johannes Kepler University of Linz, Department of Economics, Linz. <https://hdl.handle.net/10419/73240>

33. Schneider F. Size and development of the shadow economy in Germany, Austria and other OECD-countries: Some preliminary findings. Revue économique. 2009. V. 60, № 5. P. 1079–1116. <https://doi.org/10.3917/reco.605.1079>

34. Data on Taxation. European Commission. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation-1/economic-analysis-taxation/data-taxation-trends_en (дата звернення: 14.09.2026)

35. Transparency International. (n.d.). Corruption Perceptions Index. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi>

36. Laffer A. The Laffer curve: Past, present, and future. Backgrounder. 2004. № 1765. Heritage Foundation. URL: <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>

37. Бульдович П. Чому корупція в Україні – не аргумент проти євроінтеграції? Дзеркало тижня. 9 січня, 2025. URL: <https://zn.ua/ukr/anticorruption/chomu-koruptsija-v-ukrajini-ne-arhument-proti-jevrointehratsiji.html>